

A. ROSINAS

AR BALTŲ *i-, *i̯o- resp. *ī, *iā- KAMIENAI BUVO RELIATYVINIAI?

1.0. Dabartinėse baltų (lietuvių ir latvių) kalbose ide. kamienų *i-, *i̯o- resp. *ī, *iā- tęsinys yra vadinamasis „trečiojo asmens“ įvardis *jīs, jī* (latvių augšzemniekų *j̄ys, j̄ei*), būdvardžių postpozicinis artikkelis¹ (2-asis įvardžiutinių būdvardžių dėmuo, plg. lie. *baltās-is, baltó-ji*, la. *maza-is*).

1.1. Iki šiol baltistikos mokslas nėra išaiškinęs tų kamienų reikšmės, kurią jie turėjo baltų epochoje. Kurie-ne-kurie žymūs indoeuropeistai (resp. baltistai) yra dirbtinai izoliavę *i-, *ī ir *i̯o-, *iā- kamienus. Pavyzdžiui, K. Brugmanas ir B. Delbrückas buvo įsitikinę, kad *i- kamienas ir *ī kamienas turėję parodomąją reikšmę, o *i̯o-, *iā- kamienai – santykinę. Vėliau baltų ir slavų areale abiejų kamienų formos susijungusios į vieną paradigmą dėl to, kad buvę tapačių ir parodomojo, ir santykinio įvardžio formų². Abiejų kamienų susiliejimą pripažįsta R. Nachtigalas³ ir V. Georgijevas⁴.

Apskritai, aptariamųjų kamienų tyrinėjimo istorija yra gana įdomi ir pamokanti ta prasme, kad tų įvardžių reikšmė buvo nustatoma ne baltų kalbų duomenimis ar jų distribuciniais santykiais kurioje baltų kalboje, o lyginimu su kitų ide. kalbų (sen. indų ir kt.) faktais, labai nutolusiais erdvės ir laiko atžvilgiu. Ši istorija aiškiai rodo ir tai, kaip senųjų kalbų duomenys nekritiškų baltų kalbų tyrinėtojų buvo paverčiami fetišizavimo objektu. Todėl aptariamųjų kamienų reikšmės iki šiol tebėra spėjamos. Jos aiškinamos trimis hipotezėmis.

1.2. Pirmosios hipotezės šalininkai laikosi nuomonės, kad pirminė būdvardžių postpozicinio artikelio reikšmė buvusi santykinė (reliatyvinė). Reliatyvinę šio arti-

¹ Pirmasis artikkelis jį pavadino Fr. Miklosichas, žr. Fr. Miklosich, *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*, – *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*, 4, Syntax, Wien, 1868–1874, 125. Artikliu tą žodelį laiko ir A. Leskynas, žr. A. Лескинъ, *Грамматика древнеболгарскаго (древнецерковнославянскаго) языка*, Казань, 1915, 192–193, Postpoziciniu artikkeliu jį vadina D. G. Guildas, žr. David G. Guild, *The Development of the Concept of Definiteness in Baltic and Slavic*, – *Donum Balticum*, Upsala, 1970, 164.

² K. Brugmann und B. Delbrück, *Grundriss...*, II, 2¹, Strassburg, 1909, 331, 347.

³ Р. Нахтигал, *Славянские языки*, Москва, 1963, 100, 101.

⁴ В. Георгиев, *К вопросу о балканском языковом союзе*, – *Новое в лингвистике*, VI, Москва, 1972, 410.

kelio (įvardžio) kilmę patvirtinaš iš **jo-* kamieno kilusių reliatyvinės reikšmės įvardžių vartojimas indų – iranėnų kalbų paminkluose, plg.: *daēvō yō apaošō* „Daevas kuris Apaoša“ ir kt. Tos hipotezės laikėsi ir laikosi daugelis tyrinėtojų⁵. Ją teoriškai galutinai pagrindžia A. Valeckienė⁶: „Tuo būdu dabar tik indų – iranėčių kalbų duomenys gali patvirtinti, kad įvardis *jis*, su kuriuo sudaromos baltų ir slavų įvardžiuotinės formos, buvo reliatyvinis“. Tiesa, Fr. Špechtas⁷ bandė aiškinti šio įvardžio kilmę, remdamasis senųjų lietuvių kalbos raštų kuriais-ne-kuriais sintaksiniais junginiais ir formomis.

1.3. Antrosios hipotezės šalininkai laikosi nuomonės, kad *jis* yra buvęs parodomasis (anaforinis) įvardis, nors aiškių argumentų iš baltų kalbų tai hipotezei pagrįsti nepateikia⁸. Pažymėtina, kad šį įvardį parodomuoju laikė D. Kleinas (Pronomen demonstrativum⁹). Parodomuoju jį linkęs laikyti ir J. Otremskis¹⁰. Labai prieštaringa buvo A. Mejės¹¹ nuomonė. Vienur jis parodomuoju įvardžiu laiko tik „trečiojo asmens“ įvardį¹², o reliatyviniu – būdvardžių enklitiką¹³, kitur parodomuoju laiko ir pastarąjį (t. y. enklitiką)¹⁴.

⁵ Dėl **jo-*, **jos*, **jā-*, **iod* kamienų žr. K. Brugmann und B. Delbrück, Grundriss... II 2¹ 347; Э. Прокош, Сравнительная грамматика германских языков, Москва, 1954, 301; J. Endzelin, Lettische Grammatik, Riga, 1922, 344; F. Muller, Zur Geschichte des Artikels und zur Wortfolge besonders in den italischen Sprachen, – IF 42 H. I und 2(1924) 20; Fr. Specht, Zur Bedeutung des Nosalvokals bei Daukša, – TiŽ IV (1926) 90; Fr. Specht, Die Flexion der *n*-Stämme im Baltisch-Slavischen und Verwandtes, – KZ 59 (1932) 272; E. Schwyzer, Die nominale Determination in den idg. Sprachen, – KZ 63 H. 3/4 (1936) 150–151; J. Endzelins, Latviešu valodas skaņas un formas, Rīgā, 1938, 123; J. Endzelins, Baltu valodu skaņas un formas, Rīgā, 1948, 151–152; E. Fraenkel, Die baltischen Sprachen, Heidelberg, 1950, 81; E. Frenkelis, Baltų kalbos, Vilnius, 1969, 76; J. Endzelins, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951, 466; Z. Zinkevičius, Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruožai, Vilnius, 1957, 11; E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch, I, Göttingen, 1962, 194.

⁶ A. Valeckienė, Dabartinės lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių vartojimas, – LiK II (1957) 165.

⁷ Žr. Fr. Specht, min. str., – KZ 59 272; Fr. Specht, min. str., – TiŽ IV 90. Tačiau jo argumentai yra abejotini. Tai iškelia ir A. Valeckienė (LiK II 164–165).

⁸ Fr. Miklosich, op. cit., 125; Fr. Kurschat, Grammatik der litauischen Sprache, Halle, 1876, 210–211, 245; А. Лескинъ, op. cit. 192–193, 182; V. Vondrák, Altkirchenslavische Grammatik, Berlin, 1912, 470; H. Hirt, Indogermanische Grammatik, VI, Syntax, Heidelberg, 1934, 166; Е. Курилович, Флексии прилагательного в балтийском и славянском, – ВЯ 3 (1969) 5.

⁹ Grammatica Litvanica a. M. Daniele Klein, Regiomonti, 1653, 25–26.

¹⁰ J. Otrebski, Gramatyka języka litewskiego, III, Warszawa, 1956, 121.

¹¹ A. Valeckienė pateikia tik vieną A. Mejės teiginį, t. y. kad, jo nuomone, būdvardžio artikelis turėjęs reliatyvinę reikšmę, žr. A. Valeckienė, op. cit., – LiK II 163 (2 išnaša).

¹² A. Meillet, Le slave commun, Paris, 1924, 382; А. Ме́йе, Общеславянский язык, Москва, 1951, 351–352.

¹³ A. Meillet, op. cit., 388; А. Ме́йе, op. cit., 358.

¹⁴ A. Meillet, op. cit., 330; А. Ме́йе, op. cit., 306.

1.4. Dvi priešingas hipotezes bando suderinti Chr. S. Stangas. Pripažindamas kamienui **ie/o-* reliatyvinę reikšmę baltų kalbose¹⁵ (plg.: *jeng*, *jéigu*, *jóg(i)*), Chr. S. Stangas aiškiai nepasako, kokia yra buvusi būdvardžio enklitiko reikšmė. Jei **ie/o-* kamienas buvęs reliatyvinis, tai jo vardininko forma galėjusi būti **i-* kamieno ir nesutapusi su indų – iranėnų, graikų ir frygų atitinkamo įvardžio formomis. Kadangi, jo nuomone¹⁶, baltai ir slavai turėję heteroklitinius kamienus **i-*, **ie/o-*, vartotus ir parodomąja, ir reliatyvine reikšme, tai kyla klausimas, ar nebus reliatyvinis įvardis kilęs iš parodomojo¹⁷. Tokiu atveju baltai ir slavai būtų išlaikę to įvardžio parodomąją ir reliatyvinę funkciją.

1.5. Kaip matyti iš literatūros apžvalgos, visų tyrinėtojų hipotezės grindžiamos ne baltų kalbų, o kitų ide. kalbų duomenimis. Todėl visos aptariamų kamienų kilmės hipotezės tėra tik spėjimai. Be to, kurie-ne-kurie tyrinėtojai yra įsitikinę, kad iš dabartinės lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių pavyzdžių atsekti „senovinės“ įvardžio kilmės negalima, nes įvardis, enklitiškai prisijungęs prie būdvardžio, yra netekęs bet kokios savo reikšmės¹⁸. Iš tikrųjų taip nėra. Juk vadinamieji įvardžiuotiniai būdvardžiai skiriasi nuo paprastųjų tuo, kad jie turi pažymimąją (determinacinę) ir pabrėžiamąją (emfatinę) reikšmes¹⁹, kurios būdingos parodomiesiems įvardžiams²⁰. O iš parodomųjų įvardžių ir baltų²¹, ir germanų²², ir romanų²³, taip pat finų-ugrų kalbose²⁴ yra išriedėję artikeliai. Todėl ne vienas tyrinėtojas lietuvių kalbos įvardžiuotinio būdvardžio enklitinį įvardį vadina artikeliu (žr. 1 išnašą), o D. G. Guildas²⁵ ir V. Georgijevs²⁶ jam davė postpozicinio artikelio pavadinimą. Šitaip

¹⁵ Chr. S. Stang, *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*, Oslo–Bergen–Tromsø, 1967, 233.

¹⁶ Chr. S. Stang, *op. cit.*, 234.

¹⁷ Chr. S. Stang, *op. cit.*, 234.

¹⁸ Žr. A. Valeckienė, *op. cit.*, – LiK II 164.

¹⁹ Žr. A. Valeckienė, *op. cit.*, – LiK II 173.

²⁰ J. Kazlauskas, *Dėl formos geró* (mot. g. vns. vard.), – *Kalbotyra* IV (1962) 391–392.

²¹ A. Rosinas, *Žymimasis artikelis lietuvių kalbos tarmėse ir senuosiuose raštuose*, – *Kalbotyra* XXIV (I) (1972) 83–90; A. Росинас, *К вопросу развития определенного артикля в современных говорах и древних письменных памятниках литовского и латышского языков*, – *Aktuali dialektologijos jautājumi, Rīgā*, 1973, 64–66.

²² К. Е. Майтинская, *Местоимения в языках разных систем*, Москва, 1969, 127; Э. Прокош, *op. cit.*, 290; *Сравнительная грамматика германских языков*, III, Москва, 1963, 325.

²³ К. Е. Майтинская, *op. cit.*, 127–128.

²⁴ К. Е. Майтинская, *op. cit.*, 126–127.

²⁵ G. Guild, *min. str.*, – *Donum Balticum*, 164.

²⁶ В. Георгиев, *op. cit.*, – *Новое в лингвистике*, VI 410.

interpretuojant įvardžiutinio būdvardžio enklitiką, vargu ar įmanoma jį kildinti iš reliatyvinio įvardžio. Be to, kadangi lietuvių kalbos tarmių ir senųjų raštų prepoziciniai artikkeliai yra kilę iš parodomųjų įvardžių, tai ir postpozicinis *jis*, *ji* turi būti kilęs iš parodomojo. Antra vertus, šiai problemai išspręsti gali būti naudinga ir tipologija. Juk tose kalbose, kur vartojamas postpozicinis artikkelis (bulgarų, makedoniečių, armėnų, rumunų ir kitose kalbose), jis yra išriedėjęs iš parodomųjų įvardžių²⁷.

1.6. Žinoma, tipologijos duomenys gali būti tik pagalbiniai. Daug svaresni yra tiriamos kalbos empiriniai faktai, kurių neturėjo visi ankstesni tyrinėtojai. „Empirinių duomenų²⁸ ignoravimas net hipotetiniame pavyzdyje yra žingsnis atgal, aiškinant kaitą“. Todėl visų pirma atkreiptinas dėmesys į tai, kad senuosiuose lietuvių rašto paminkluose ir tarmėse būdvardžio postpozicinio artikkelio funkcijas gali atlikti prepozicinis artikkelis²⁹, kilęs iš parodomojo įvardžio, pvz.: ...*ischgirdffi ta linkfma βodi*...BP I 285³⁰, ...*atfiunte ta didi fkarba sawa sunu*...BP I 88, ...*dawe Sunu idant taffai fzmogu isch anno amβino prapūlimo ischgelbetu* BP II 156, *Ant prâdzios tų nauių metų* DP 53₂₄, *Nes išmano tamuy tá piktá dwa fia o tas kitrus Mistras swieta to*... MP 71^a, *Klaufik ka tas pirmas fáko*...MP 74 ir kt., plg.: *Bagoti važiuoja... o itas kvailas vienas aina* (Ad), *Liepė anas ciem razumniem pilniavoc* (Pls) ir kt.

Čia visur modelis *tas (itas, anas) baltas* atitinka modelį *baltasis* ir yra toks pat senas kaip ir pastarasis.

1.7. Antra vertus, aiškinant būdvardžio postpozicinio artikkelio *jis* reikšmę, negalima jo dirbtinai atsieti nuo vadinamojo „trečiojo asmens“ arba anaforinio įvardžio *jis*, kuris dabartinėje lietuvių kalboje³¹ (ir tarmėse) ir latvių augšzemniekų šnektose yra pirminis daiktavardžių variantas. Kai kuriose tarmėse ir senuosiuose raštuose pirminio ir antrinio³² varianto skirtumas yra visai neryškus. Pavyzdžiui, Daukšos „Postilėje“, Bretkūno „Postilėje“ ir kituose raštuose įvardžiai *jis*, *anas* ir *tas* yra lygiaverčiai daiktavardžių substitutai, pvz.: ...*anis gerai daboieffi ka ghis kalba* BP I 94, ...*schifkat thie βinna ka afch fakiau* BP I 372, ... *dárbus ku-*

²⁷ D. G. Guild, *min. str.*, – *Donum Balticum*, 164; В. Георгиев, *op. cit.*, – *Новое в лингвистике*, VI 412; К. Е. Майтинская, *op. cit.*, 135.

²⁸ U. Weinreich, V. Labov and M. I. Herzog, *Empirical Foundations for a Theory of Language Change*, – *Directions for historical Linguistics*, Austin & London, 1968, 148.

²⁹ Dar F. Muleris pripažino, kad lietuvių kalba esanti deiktiškesnė (deiktischer) už dabartinę vokiečių kalbą, žr. F. Muller, *min. str.*, – IF 42 21.

³⁰ Šaltinių sutrumpinimai tokie pat, kaip „Lietuvių kalbos žodyne“.

³¹ A. Valeckienė, *Anaforiniai įvardžiai – daiktavardžių variantai*, – *Baltistica* VII(2) (1971) 141.

³² Dėl pirminių ir antrinių variantų žr. J. Kuryłowicz, *The Inflectional Categories of Indo-European*, Heidelberg, 1964, 15.

riūs aß daráu ir iiffái daris ir didefnius neg tie daris...DP 447₁₅... ir iie fakè aniemus kas tikos ant kelo DP 190₄ ir kt., plg.: tie visi prapuolē, o jis vēl užmigo BsV 295, Ans už durų atsiliepis..., o jis to kart: „vardan Dieva tēva...“ BsV 207 ir kt.

Prūsų kalbos paminkluose taip pat nėra vieno ryškaus „trečiojo asmens“ įvardžio. Jo funkcijas čia atlieka parodomieji įvardžiai *stas*³³, *tāns*³⁴ ir **dis*³⁵. Tas pats pasakytina apie latvių kalbos tarmes ir senuosius raštus.

Vadinasi, einant tolyn į praeitį, visi pirminiai parodomieji įvardžiai galėjo būti lygiaverčiai daiktavardžių substitutai. Jų pasirinkimas priklausė nuo to, kiek kalbamasis objektas buvo nutolęs kalbėtojo atžvilgiu.

Įvardis *jis, ji*, be abejonės, buvo parodomasis. Parodomoji jo reikšmė išlaikyta kai kuriuose senuosiuose lietuvių kalbos rašto paminkluose, kai jis yra opozicijos narys su įvardžiu *šis, ši*: *Ji bus afierá wákaro, o Bi yra ritine: tóiiig už tiefa linxmēšne, bēt an ôii aprepnēšne. Nefsa βit oii metú užgimimo o an óii tóbuloše wášarose io...* DP 432₂₄₋₂₆, plg.: *Jam*³⁶ *davė žemės, o šitam nedavė* (Gerveliai).

Parodomoji įvardžio *jis* reikšmė išlaikyta ir prijungiamuosiuose sakiniuose, kai jis yra atliepiamasis žodis, pvz.: *Kurfai wálgo mané ii fsái giwęs drin' manęs* DP 138₁₃, ... *pamâte ii kita merga ir táre iiémus kurie tenai buwo* DP 159₄ ir kt.

1.8. Išskelti senųjų raštų ir tarmių faktai aiškiai rodo, kad įvardžio *jis, ji* laikyti reliatyviniu lietuvių kalboje nėra jokio pagrindo. Baltų bendrojoje epochoje šis įvardis (ir visos jo formos) buvo parodomasis³⁷, nes tai rodo svarbiausios jo funkcijos, kuriomis jis nesiskyrė, pavyzdžiui, nuo įvardžio *tas*.

Įvardis \ Funkcija	Parodomoji	Daiktavardžio substituto	Artikelio
<i>tas</i>	+	+	+
<i>jis</i>	+	+	+

³³ J. Endzelīns, *Senprūšu valoda*, Rīgā, 1943, 79, 255–256 (toliau – SV).

³⁴ J. Endzelīns, SV 81 ir 262.

³⁵ J. Endzelīns, SV 82.

³⁶ Parodomoji *jis* reikšmė dar suvokiama, kai *jis* yra *tas* priešprieša, plg.: *Ji auga, o ta augesnė už mane* J(LKŽ I 146), *toji meldēs ją pajodyt, jis tai vengē...* BsV 60 ir kt. Įvardžio *jis* parodomoji reikšmė išlaikyta ir dabartinėje lietuvių kalboje, plg.: *Žiūrėk, tai jisai, kam suteiktas laikas ir kūnas* (Just. Marcinkevičius, Publicistinė poema, Vilnius, 1961, 47).

³⁷ Parodomasis kamienas **i-* tebeturimas ir įvardyje *itas*, la. *itis, itys* (<itas), kuris vartojamas rytiniais lietuvių ir latvių kalbos ploto pakraščiais. Dėl jo kilmės žr. K. Būga, *Rinktiniai raštai*, I, Vilnius, 1958, 330; J. Endzelīns, LVG 537; J. Otrębski, op. cit., III 153; Chr. S. Stang, op. cit., 238.

Parodomoji funkcija yra pirminė, o kitos dvi – antrinės. Kadangi manoma, jog „...įvardžiutinės būdvardžių formos³⁸ kaip vienas žodis paveldėtos dar iš baltų bendrosios epochos“, tai parodomojo įvardžio *jis, ji* kaip artikelio funkcija yra gana sena. Matyt, *jis, ji* bendrosios baltų epochos laikais buvo daiktavardžio artikelis (**jis beržas*), pabrėžęs, sukonkretinęs aktualiosios skaidos komponentą – temą. Kadangi būdvardis (kaip pažyminys) visada eina prieš daiktavardį, tai išplėtus temą būdvardžiu, *jis* pasidarė lyg ir būdvardžio ir daiktavardžio intarpas. Būdamas nekirčiuotas, *jis* prisišliejo prie būdvardžio ir suaugo su juo. Taip bus atsiradę vadina-mieji įvardžiutiniai būdvardžiai.

WAREN DIE STÄMME **i-*, **jō-* resp. **ī*, **jā-* IM BALTISCHEN RELATIV?

Zusammenfassung

Der vorliegende Aufsatz ist der ursprünglichen Bedeutungs- und Funktionserklärung des Enklitikon der bestimmten Adjektiva (*baltas-is*) und des Pronomens der 3. Person *jis, ji* „er, sie“ in der litauischen Sprache (resp. in den baltischen Sprachen) gewidmet.

Die Ergebnisse der Erforschung sind folgende:

1. Das Enklitikon und das Pronomen der 3. Person sind ursprünglich untrennbar.
2. Die ursprüngliche Bedeutung des enklitischen (*j*)*is* der bestimmten Adjektiva (*baltas-is*, *balto-jo*, ...) als auch des Pronomens der 3. Person (und anderer Kasusformen) war im Baltischen demonstrativ, aber nicht relativ.
3. Die Demonstrativstämme (**i-*, **jō-* resp. **ī*, **jā-*) entwickelten sich in den baltischen Sprachen zu den Substituten der Substantiva und zum bestimmten Artikel der Adjektiva.

Die letztgezogenen Folgerungen unterstützt die Erforschung des Gebrauches der Pronomina *jis, ji* und *tas, ta* im altlitauischen Sprachsystem und in den litauischen Mundarten.

³⁸ J. Kazlauskas, Įvardžiutinių būdvardžių raida baltų kalbose, – Kalbotyra XXIV I (1972) 73.